

# Kopaonik konsenzus 2019.

*Centralna tema 26. Kopaonik Biznis Foruma bila je: „Srbija deset godina posle velike recesije – snažan rast kao imperativ“. Više od 1300 učesnika, tokom četiri dana u dvadeset šest panela i tri plenarne sesije, raspravljalo je o tome kako stvoriti osnove za kontinuirani snažan rast koji će nam omogućiti brže dostizanje prosečnog standarda zemalja EU. Na forumu je konstatovano da su ostvarene stope rasta u proteklom desetogodišnjem periodu nedovoljne, te da bi rast trebalo da bude iznad 5% godišnje.*

U cilju razmatranja najznačajnijih trendova važnih za privredu Srbije i formulisanja preporuka kako poslovnoj zajednici, tako i donosiocima odluka o javnim politikama, analizirana je ekonomska politika Srbije u proteklom desetogodišnjem periodu. Posebno je akcentovan set mera koji je doprineo sporom oporavku privrede nakon velike recesije, kao i osnovni uzroci zaostajanja Srbije u poredjenju sa regionom Centralne i Istočne Evrope. Analizirana su aktualna makroekonomska kretanja i politike, kako u Srbiji tako i u regionu Zapadnog Balkana i evro zoni. Pored toga, u fokusu su bile i teme povezane sa evropskim integracijama i regionalnom saradnjom, kao i demografskim trendovima koji se odražavaju na tržište rada. Razmatrano je stanje nacije koje se u kombinaciji sa demografskim trendovima reflektuje na ekonomske i političke izbore kao i na stavove u pogledu rešavanja krupnih političkih pitanja. Sveprožimajuće bile su teme koje se odnose na četvrtu industrijsku revoluciju i digitalnu transformaciju privatnog i javnog sektora. I ove godine, jedna od tema bila je kreativna industrija i njen doprinos podizanju konkurentnosti privrede i unapređenju imidža Srbije. Takođe analizirane su teme od značaja za unapređenje sveukupnog poslovnog okruženja: infrastrukturna izgradnja i popunjavanje infrastrukturnog jaza, povezivanje tržišta u regionu, brži nastavak privatizacije, zaštita konkurencije, smanjenje sive ekonomije, ali i povećanje rodne ravnopravnosti, posebno u zanimanjima povezanim sa novim tehnologijama. Nisu izostale već uobičajene teme u vezi sa razvojem pojedinih privrednih sektora: poljoprivreda, bankarstvo, osiguranje, gradjevinarstvo, energetika, trgovina i turizam, zdravstvena zaštita. U pogledu obezbeđenja uslova za skokovit privredni rast koji bi podrazumevao značajno povećanje produktivnosti, kristalisali su se najvažniji zaključci i poruke sa Foruma: potrebno je jačanje ekonomije znanja kroz unapređenje sistema obrazovanja, nauke i inovacija, ali i ulaganja u meke veštine povezane sa upravljanjem, budući da je jasno konstatovan problem nedostatka kvalitetnog menadžmenta kako u privatnom tako i u javnom sektoru.

## **Globalni uslovi sve složeniji, usporavanje rasta kod ključnih partnera, preispitivanje ekonomske teorije i politika.**

Specijalni gost, predsednik Svetske akademije umetnosti i nauke, Geri Džejkobs poručio je da je za efikasnije funkcionisanje globalne ekonomije potrebna nova ekonomska nauka u kojoj je čovek u centru ekonomskog modela i koja uzima u obzir posledice po životnu sredinu, budući da se dosadašnji teorijski okvir na kojem su se zasnivale globalne politike pokazao kao nedovoljno dobar. Ukazao je na šanse koje postoje za zemlje poput Srbije zbog njihove agilnosti ako se pravovremeno prilagode i odupru izazovima ideološkog tereta i nefleksibilnih i birokratizovanih institucija. U tom smislu Srbija, shodno svojim potencijalima, ima šansu za originalan razvojni model.

U panelu koji se bavio analizom predstojećih strukturnih promena u Evropskoj Uniji, nedvosmisleno je zaključeno da je EU još uvek najbolji izbor za zemlje kandidate, uprkos problemima sa kojima se suočava, a koji se odnose na još uvek nedefinisanu unutrašnju reformu, kao i predstojeće izbore za Evropski parlament. U diskusiji je takođe naglašeno sve češće razilaženje EU sa SAD po čitavom nizu pitanja, među kojima su i napuštanje sporazuma sa Iranom, sukob oko carina, te, od strane SAD, najavljene sankcije za evropske firme koje posluju sa Iranom. Panelisti su ocenili da su, bez obzira na probleme i nesporazume, još uvek jake partnerske veze SAD i EU. Ocenili su, takođe, da je EU ostvarila ekonomski oporavak i da se uspešno nosi sa krizama koje ona nije uzrokovala (migracije, Ukrajina).

Analiza ekonomskih trendova pokazuje da je svetska ekonomija, na talasu ubrzanja globalnog oporavka iz 2017. godine, početkom prošle godine imala jak sinhronizovani rast. Međutim, kako je godina odmicala, rast je postao divergentan, a prognoze postale pesimističnije. I dok je ekonomija SAD zadržala stabilnu tendenciju rasta, privredna kretanja Evrozone, Japana, Velike Britanije i Kine su postepeno slabila. Ovakvi trendovi se očekuju i u 2019 godini, što će uzrokovati usporavanje globalnog rasta na nivo od 3,2% do 3,5%. Ključni rizik sa kojim se suočava svetska ekonomija je značajan pad svetske trgovine sa početnih 5% rasta, na gotovo 0% na kraju prošle godine. Ukoliko se trgovinski konflikt i kontrakcija svetske trgovine nastavi, moguće je i oštrije usporavanje svetske ekonomije, što u kombinaciji sa rastom kamata, pooštavanjem finansijskih uslova, volatilnošću finansijskih tržišta, može povećati ranjivost globalne ekonomije i dovesti do recesivnih tendencija u narednim godinama.

Naglašeno je da se zbog inherentnih, specifičnih rizika, posebno očekuje usporavanje rasta ekonomije Evrozone što predstavlja veliki izazov za Srbiju, odnosno za održanje i ubrzanje trenda rasta izvoza i očuvanje makroekonomske stabilnosti. Naime ekonomska aktivnost u Evrozoni je dostigla svoj vrhunac u drugoj polovini 2017. godine, kada je ostvaren rast od 2,5%, i od tada dolazi do postepenog usporavanja. Razlozi su višestruki: politička neizvesnost u pojedinim zemljama Eurozone i posebno u pogledu budućnosti EU, Brexit i način njegovog sprovođenja, problem suverenog duga nekih zemalja članica EU. U ovoj i narednoj, 2020. godini rast privrede Eurozone neće prelaziti 1,7% godišnje. Dakle, prognoze nisu dobre i to će svakako imati uticaj i na našu zemlju imajući u vidu nivo zavisnosti naše privrede od konjunktura u EU. Naša dva glavna spoljnotrgovinska i investiciona partnera, na čije tržište plasiramo četvrtinu izvoza robe, primetno usporavaju svoju aktivnost - Italija je ušla tehnički u recesiju, a pokazatelji poslovne klime nagoveštavaju da bi se to moglo desiti i u Nemačkoj.

**Značajno očuvanje postigute makroekonomske stabilnosti: ograničen prostor za makroekonomske politike u cilju podsticanja rasta, ključ u još većem fokusu na započete strukturne reforme i novim politikama koje podstiču ekonomiju znanja. Oprez u povećanju javne potrošnje!**

Pre deset godina, na kraju prvog kvartala 2009. godine, privreda Srbije tehnički je ušla u recesiju, što je bila neposredna posledica velike svetske ekonomske krize. Izbegavanje rešavanja fundamentalnih strukturnih problema je iz godine u godinu ubrzavalo negativnu spiralu fiskalnih kretanja, da bismo na kraju 2014. godine ostvarili budžetski deficit od, približno, 6,5%. Nakon sprovođenja programa fiskalne konsolidacije, reforme tržišta rada i delimično započete reforme javnog sektora, od 2015. godine beleži se

rast BDP. Taj rast je u proteklom četvorogodišnjem periodu bio u proseku manji od 2,0%, pod uticajem pozitivnih eksternih faktora, nedovoljan za bržu konvergenciju sa prosečnim standardom zemalja EU.

Rast BDP-a od 4,3%, budžetski suficit, smanjen javni dug, monetarna stabilnost, povećan nivo stranih direktnih investicija, rast kreditnog rejtinga, napredak Srbije na listi globalnog indeksa konkurentnosti, novi aranžman „čuvarkuća“ sa MMF i prva uspešna revizija - predstavljaju pozitivna dostignuća u 2018. godini.

U atmosferi sve češćih najava krize širih razmera, usporavanja ekonomske aktivnosti EU zone, na Forumu je zaključeno da je stanje u javnim finansijama i privredi danas značajno bolje u poredjenju sa vremenom pre početka velike recesije. Regulacija bankarskog sektora je unapredjena u skladu sa međunarodnim preporukama i direktivama. Zaduženost države i privrede je približena konformnoj zoni. Međutim, potreban je oprez. Eventualna kontrakcija ino tražnje i priliva finansijskog kapitala će svakako ugroziti nivo aktivnosti i poslovna zajednica za to treba da bude spremna. Zadatak Vlade Srbije je da sačuva fiskalni prostor za buduće anticiklične intervencije. Stoga, poruka Kopaonik Biznis Foruma upućena Vladi Srbije je: oprezno sa povećanjem javne tekuće potrošnje

Poručeno je da se ekonomska politika Vlade u narednom periodu mora pridržavati trajektorije koja podrazumeva da se rast dominantno bazira na investicijama i izvozu, rastu privatne potrošnje, dok rast javne tekuće potrošnje treba da bude u skladu sa ostvarenim privrednim rastom. Stoga u fokusu tekuće ekonomske politike, pored očuvanja makrofiskalne stabilnosti, treba da budu investicije. U prošloj godini ukupne investicije su povećane i iznosile su približno 19% BDP-a. Taj ukupni iznos je nedovoljan za ambiciozniji rast. U ovoj godini, ako se ostvari prosečna poljoprivredna sezona, te ako ne bude većih zastoja u proizvodnji električne energije kao i proizvodnji automobila, realno je očekivati da će projektovani rast BDP od 3,5% biti dostignut. Međutim, rast od 5 i više procenata godišnje počev od 2020. i nadalje nije moguće realizovati bez značajnog podizanja nivoa ukupnih investicija – pre svega javnih kapitalnih i domaćih privatnih.

Realizacija javnih kapitalnih investicija je u kontinuitetu manja od plana i ne prelazi iznos od 3,6% BDP-a. S obzirom da Srbija ima infrastrukturni gap, postoji jasna potreba za investiranjem u bazičnu infrastrukturu te bi javne investicije morale biti iznad 4% BDP. Primeri drugih zemalja u Centralnoj i Istočnoj Evropi govore da je nivo javnih investicija u periodu intenzivne bazične izgradnje bio čak i 6%. Za snažni, održivi rast ukupne investicije u narednim godinama bi trebale da rastu po stopi od najmanje 12% godišnje. Teško je očekivati da će strane direktne investicije i u ovoj godini pogurati rast ukupnih investicija.

Da bi se podstakao rast domaćih privatnih investicija (za koje je konstatovano da je njihov udeo u ukupnim investicijama u proteklom periodu imao opadajući trend) i povećala produktivnost, u već povoljnim makroekonomskim uslovima niske inflacije, kamatnih stopa i stabilnog kursa, kao i osvojenog fiskalnog prostora, potrebno je : (1) stavljanje fokusa na nove politike u cilju jačanja ljudskog kapitala, koje bi u uslovima globalnih tehnoloških promena i digitalne transformacije aktivirale potencijale u pogledu razvoja privrede zasnovane na znanju i (2) intenziviranje završetka strukturalnih reformi kojima bi se popravilo ukupno poslovno okruženje i podigla konkurentnost privrede.

## **Politike za aktiviranje ekonomije znanja i ubrzanje tempa rasta i konvergencije dohotka sa EU: fokus na ljude, potrebna znanja i veštine kao i tehnološkoj modernizaciji biznisa**

Da bi se ubrzao rast, poslovne i javne politike moraju uzeti u obzir postojeći ljudski kapital, njegova ograničenja i potencijale istovremeno sa brigom o tehnološkom napretku i modernizaciji poslovanja.

*Demografske projekcije su pesimistične, a stanje nacije opisuje zbuđenost u pogledu identiteta, višak mitova, što se zajedno odražava na političke i ekonomske odluke.*

Nepovoljni demografski trendovi (negativna stopa prirodnog priraštaja, negativan saldo migracija, odlazak populacije u fertilnom dobu, ubrzano starenje nacije) će se značajno odraziti na brojčanost radne snage.

Imajući u vidu da se u kratkom roku demografski trendovi ne mogu izmeniti, važno je pristupiti definisanju migracione politike, kojom bi se identifikovale mere za privlačenje radne snage iz drugih sredina (naši radnici zaposleni u inostranstvu, kao i strani državljani). Takođe, potrebno je organizovati raditi, kako kroz obrazovni sistem, tako i kroz medije, na zdravstvenoj edukaciji mladih i jačanju vrednosnih stavova vezanih za roditeljstvo. Istraživanja pokazuju da ekonomski faktori nisu osnovni faktori koji utiču na stopu nataliteta. Značajnu ulogu imaju odnos mladih prema partnerstvu, percepcija društvene perspektive, ugroženo reproduktivno zdravlje i sve kasnije odlučivanje za roditeljstvo.

Starenje populacije (zajedno sa obrazovanjem i kvalitetom digitalne pismenosti) je jedna od determinanti stanja nacije što donekle objašnjava – ali ne pravda činjenice o manjku vizija kod naroda, i dobrog dela intelektualnih i političkih elita, kao i višku mitova i zbuđenosti. Što se tiče identiteta, ne postoji set simbola države koje građani jednoznačno prepoznaju, značajan deo populacije ne veruje u konačnost granica i nije im jasno gde (sve) pripadaju. U poslednjih par godina, ankete su zabeležile rast optimizma u pogledu budućnosti.

Konstantovano je da Srbija ima veliku šansu da u IV industrijskoj revoluciji i digitalizaciji ostvari skokoviti rast, da putem novih investicija dalje podiže tehnološki nivo privrede i time povećava dodatnu vrednost. Preduslov za to su ljudski resursi – dovoljan broj i potreban kvalitet. Slično zemljama u okruženju, pored negativnih demografskih trendova, postoji odliv mladih kvalifikovanih kadrova, tranzicija predugo traje te je ozbiljno narušen sistem vrednosti u društvu. Za razvoj ekonomije zasnovane na znanju, obrazovni sistem je ključni razvojni faktor države i društva. Dinamika promena na tržištu rada je ubrzana, stoga i obrazovni sistem akcentat učenja sa memorisanja treba da pomeri na razvijanje kreativnosti, inovativnosti, analitičkog i kritičkog mišljenja i celoživotnog učenje. Očigledno je da naš obrazovni sistem kasni u razvoju u odnosu na zahteve vremena. Decenijama je bio zatvoren u sebe, bez razvijene veze sa privredom. Svi raniji pokušaji promene su više bili popravke postojećeg sistema nego konzistentna refoma, stoga Forum daje podršku aktuelnim reformskim procesima koji su zasnovani na dijalogu svih relevantnih učesnika.

Kao kritični i najznačajniji faktor koji utiče na unutarškolska postignuća učenika su naznačeni nastavnici. Ulaganja u njihovu edukaciju su neophodna i to bi trebalo da da najveće rezultate. Naglašeno je da se mora pratiti kvalitet rada škola te je borba za kvalitet imperativ. Nedostizanje adekvatnog kvaliteta u preduniverzitetskoj fazi obrazovanja, dalje se prelijeva na univerzitet.

U cilju adekvatnije pripreme visokoškolaca za rad u savremenom privrednom okruženju, neophodno je podsticati i razvijati interdisciplinarnost i omogućiti svim obrazovnim profilima razvoj socijalnih i emotivnih veština.

U procesu razvoja, obrazovni sistem mora imati jaku podršku svih ostalih društvenih sektora. Ne može se očekivati pravilno usmerenje razvoja obrazovanja bez postojanja jasne vizije društvenog razvoja. Takođe, značajno je obezbediti kontinuitet u sprovođenju definisanih obrazovnih politika.

Posebnu ulogu u jačanju obrazovnog sistema ima uspostavljanje čvrste veze sa privrednim sektorom. Saradnja ta dva sektora je neophodna na svim obrazovnim nivoima, kako kroz aktivno učešće privrede u kreiranju nastavnih programa, tako kroz projekte saradnje kroz koje će učenici i studenti dobiti šansu za iskustveno učenje. Predstavnici velikih regionalnih kompanija od koje su neke listirane na relevantnim svetskim berzama, konstatovali su da postoji nedostatak ljudskih resursa, potrebnih veština, s jedne strane, i hiperprodukcija nepotrebnih kadrova, s druge strane. Poručili su da prethodna situacija zahteva sistemski dugoročni rad i tesnu saradnju obrazovanja i privrede u cilju proizvodnje potrebnih kadrova (kroz prakse i druge vidove povezivanja privrede i obrazovanja).

Konstatovano je da nam je potrebna pametna industrijska politika. U njoj bi značajno mesto trebalo da zauzme unapređenje obrazovanja. Potrebni su moderniji obrazovni programi koji su u funkciji modernizacije industrije jer je u poslednje dve decenije izgubljena čitava generacija proizvodnih i tehničkih kadrova, pa je kadrovska obnova jedan od prioriteta nove industrijske politike. Pre svega je potrebno obrazovati i dokvalifikovati radnike za nove industrije, jer bez obrazovanih ljudi, iskusnih inženjera, tehnologa, tehničara, projekatara, ne može se obnoviti industrijska struktura. Zabrinjava činjenica da je Srbija u velikom zaostatku za ulaganjima u istraživanje i razvoj, ispod 1% BDP-a, dok se u istraživanje i razvoj u EU prosečno izdvaja oko 3% BDP-a.

U Srbiji se u protekle dve godine inovativno preduzetništvo intenzivno razvijalo, a postoji potencijal da se dodatno ubrza njegov razvoj kako bi se generisao rast privrede zasnovane na znanju. Ovo je ključna pretpostavka postizanja robusnije stope privrednog rasta. Ovakvom razvoju značajno je doprineo rad Fonda za inovacionu delatnost, koji iz svoje budžetske aroprijacije odobrava početničke grantove za razvoj ideje. Inovacioni ekosistem se razvija, ali bi bilo dobro da se upotpunjava sa inkubatorima pri obrazovnim ustanovama. Privatnog kapitala ima, ali je tržište još uvek malo za dolazak većih stranih fondova rizičnog kapitala. Po kvalitetu inovativnih rešenja proizvodi koje kreiraju domaći startapovi su na svetskom nivou. Ono što predstavlja najveću prepreku njihovom rastu je nedostatak „mekih veština“ koje se moraju kombinovati sa inženjerskim da bi se postigao poslovni uspeh. U pitanju su: razumevanje potreba potrošača, komunikacija, pronalaženje tržišta, liderstvo, biznis veštine. Sve nabrojano danas u Srbiji nedostaje, odnosno sadašnji sistem obrazovanja to ne obezbeđuje. Značajan a neiskorišćeni potencijal u pogledu obezbeđivanja tržišta i finansiranja razvoja inovativnih startapa u Srbiji leži u našoj dijaspori. Upravo je dijaspora imala udela u realizaciji nekoliko krupnih transakcija prodaje domaćih startapova i zadržavanju i rastu razvojnih centara ovih firmi u Srbiji.

Jedan od bitnih zaključaka tiče se razvoja potencijala u tzv. kreativnim industrijama. One imaju prostora da se još više povežu i budu prisutnije u svim drugim granama privrede, jer su u stanju da povećaju

konkurentnost tih privrednih sektora, kao i da jačaju imidž Srbije kroz pristup velikom broju ljudi širom sveta. Istaknut je značaj i uticaj balkanske You Tube scene koja je treća po veličini na svetu, odmah posle Amerike i Velike Britanije. You tube-ri kreiraju euforiju gde god se pojave, a sa preko 40 miliona pregleda svakog meseca, aktivno oblikuju interesovanja mladih između 7 i 15 godina. Svesni velikog uticaja koji imaju, svoje kanale rado koriste za promovisanje društveno odgovornih aktivnosti poput borbe protiv nasilja na internetu, akcije "reci ne drogama", kao i zdravih stilova života. Sve je veća prisutnost i uloga You tube zvezda i u promociji kompanija i njihovih brendova. Kultura i festivali poput EXIT-a - zvanično najboljeg evropskog festivala, mogu da menjaju imidž naše zemlje. EXIT, koji je do sada ugostio preko 3 miliona stranih gostiju, prenosi u svet sliku otvorene, nasmejane i urbane Srbije. Takodje, posebno je akcentovan značaj dizajna, ali i autentičnih, a univerzalnih, filmskih tema za građenje imidža, kako brendova kompanija, tako i nacije.

Na više mesta komentarisana je prilagođenost poreskog sistema novoj ekonomiji i potreba njegove sveobuhvatne modernizacije. Pozitivni pomaci uočeni su u pogledu poreskog rasterećenja za ulaganja u istraživanje i razvoj koji su implementirani počev od ove godine. Više puta je kritikovano opterećenje troška rada koje pre svega potiče od visine doprinosa (što dodatno ukazuje na neophodnost modernizacije upravljanja zdravstvom). Na nekoliko mesta komentarisano je važeći sistem podsticaja stranih ulaganja koji se obračunava po radnom mestu. Ovakav način uvećava rizik privlačenja investitora koji nisu dugoročno opredeljeni da ostanu u Srbiji. Takodje, najčešće se podstiče ulaganje u zastarele tehnološke grane, koje se oslanjaju na niskokvalifikovane radnike. Stoga je neophodno pažljivo podesiti politiku subvencioniranja stranih investitora, koja će pratiti tokove četvrte industrijske revolucije. Sve promene u privredi, kao i u javnom sektoru prožima trend digitalne transformacije koja je neizbežan deo i determinanta okruženja u narednom periodu. Istaknuto je da su u četvrtoj industrijskoj revoluciji informacije tzv „ nova nafta“. Iz ogromne količine podataka treba izdvojiti one prave i njihovom analizom dobiti ne samo najbolju nego i najbržu informaciju. Tu je ključna prediktivna analitika koja analizom prethodnih događaja predviđa buduća dešavanja i daje nam brzu informaciju šta je potrebno uraditi. Prava informacija u pravom trenutku pomaže kompanijama da budu brže, efikasnije i inovativnije a društvu da bude sigurnije, zdravije i transparentnije.

Istaknut je i sve veći značaj korisničkog iskustva u novoj ekonomiji. Vodeće svetske kompanije svakodnevno ulažu značajne resurse u poboljšanje korisničkog iskustva u cilju diferenciranja od konkurencije, i unapređenju svog brenda i poverenja potrošača. Tehnologija nam donosi olakšanje u svim pravcima: prema krajnjim korisnicima; prema direktnim pružiocima usluga, kao što su prodajna mesta; prema posrednicima, kao što su finansijske institucije; omogućavajući nam da značajno minimiziramo rizik i ubrzamo procese donošenja odluka, samim tim snizimo troškove poslovanja za pružaoce usluga i posrednike, i omogućimo korisniku poboljšanje korisničkog iskustva uz niže troškove.

Po svetskim istraživanjima čak 52% potrošača su promenili pružaoce usluge usled lošeg korisničkog iskustva, dok je 81% potrošača spremno da plati više za bolje korisničko iskustvo.

Ohrabruje to što domaće kompanije, naročito bankarski sektor, prate svetske trendove i posvećene su kreiranju najboljeg korisničkog iskustva, uz postizanja maksimalne bezbednosti, uz podršku lidera u ovoj oblasti kao što je Mastercard.

Konstatovano je da aktuelno okruženje nameće potrebu bržeg prilagođavanja javnog sektora koji po pravilu karakterišu kruti propisi i inertna birokratija. Pohvaljeni su dosadašnji rezultati u digitalizaciji usluga javnog sektora i naglašena potreba još bržih promena. Pozitivno je istaknut primer Poreske uprave, koja je napravila strateško partnerstvo sa akademskim sektorom i uveliko razvija algoritme veštačke inteligencije kako bi efikasnije otkrivala poresku evaziju.

### **Posvetiti posebnu pažnju upravljanju, veštinama i liderstvu**

Za sve preporučene reforme i javne politike, ali i za pametniji razvoj poslovanja u sve složenijem okruženju, važno je dobro upravljanje.

Na panelu posvećenom javnom sektoru naglašen je značaj uvođenja principa korporativnog upravljanja u javni sektor, profesionalizacija menadžmenta i javnost u radu.

Na panelu posvećenom uslovima poslovanja za krupne regionalne biznise, konstatovano je da nam za razvoj infrastrukture i aktivaciju modela javno-privatnog partnerstva kako bi se ubrzao razvoj i povećale investicije, najveće usko grlo predstavlja nedostatak adekvatnog kvaliteta menadžmenta.

Naglašen je i značaj rada privatnog sektora na spoznaji važnosti adekvatnog korporativnog upravljanja, kvaliteta menadžmenta kao i hrabrosti da se razmenjuju iskustva i govori i o lošim primerima, koja su dovela do problema u prošlosti (preterano zaduživanje, loše korporativno upravljanje, netransparentnost itd). Na ovaj način bi se smanjili rizici od nastanka nekih „novih“ Agrokora. Takođe, to bi doprinelo otvaranju procesa transformacije u privatnim kompanijama (problemi sukcesije porodičnih biznisa, dubina i kvalitet menadžmenta itd).

Na panelu posvećenom inovacijama, takođe je naglašen značaj adekvatnog upravljanja i činjenice da je za razvoj društva neophodno gajenje liderstva i lidera koji su u obavezi da stvaraju nove generacije lidera.

### **Zatvaranje infrastrukturnog gapa i regionalno povezivanje tržišta (uklanjanje nekarinskih barijera na granicama)**

Sve zemlje Zapadnog Balkana imaju izrazen infrastrukturni gap i to predstavlja značajnu prepreku za brži ekonomski rast i bolju konkurentnost zemalja. Gustina putnog saobraćaja je tri , a gustina železnickog dva puta manja nego u EU. Zato su i dodatno investiranje u regionalne infrastrukturne projekte sve zemlje Zapadnog Balkana stavile visoko na listu svojih prioriteta sa posebnim akcentom na što kvalitetniju pripremu projekata u cilju efikasnije realizacije. Poslednjih godina je značajno ubrzana izgradnja auto puteva u regionu a pre svega Koridora 10, koji je gotovo u celosti završen. Međunarodne finansijske institucije, poput EIB-a i EBRD-a, su najveći finansijski infrastrukturnih projekata u regionu, ali se poslednjih godina sve više angažuju i kineski investitori. Berlinskim procesom je omogućeno da sve zemlje dobiju bespovratna sredstva od strane EU i evropskih institucija i to ne samo za tehničku pripremu projekata već i za izvođenje radova na fizičkoj infrastrukturi, što predstavlja kvalitetan pomak u finansiranju.

U prethodnom periodu je izgrađeno preko 300 km autoputeva i rekonstruisano preko 500 km železnica. Za novi investicioni ciklus su predviđene investicije od približno 5 milijardi evra.

Pored ulaganja u fizičku infrastrukturu, za regionalno povezivanje je važno i eliminisanje nefizičkih barijera, zbog kojih se dešava da roba u vozovima i kamionima stoji po nekoliko sati na carinskim terminalima. Izračunato je da takvo zadržavanje uvećava transportne troškove za više od 10%, a samim tim direktno umanjuje konkurentnost privrede čitave regije. Učesnici foruma – predstavnici privrednih komora iz regiona su bili veoma kritični zbog problema u funkcionisanju CEFTA sporazuma i to ne samo zbog taksi na uvoz robe na teritoriju Kosova i Metohije. Jasno je da su sve mere, uključujući i pomenute takse, motivisane dominantno političkim, a ne ekonomskim interesima. Zato je neophodna podrška novom CEFTA sporazumu, koji bi integrisao sve elemente regionalne ekonomske zone. Medjutim, vreme je ključni faktor i to mora da se uradi veoma brzo da bi imalo efekta.

Takodje, potrebna je harmonizacija propisa, optimizacija administracije, pametna regionalna specijalizacija u razvoju različitih proizvodnih kapaciteta u regionu. Neophodno je sagledavanje pojedinačnih potencijala zemalja u regionu Zapadni Balkan, sinergijski pristup sa osnovnim ciljem stvaranja jedinstvenog lanca proizvodnje, snabdevanja i usluga.

### **Završiti privatizaciju i restrukturiranje velikih javnih preduzeća**

Da bi se podstakao rast domaćih privatnih investicija potrebno je dalje unapredjenje opštih uslova poslovanja. To podrazumeva da se restrukturiranjem i privatizacijom, javna preduzeća i preostali neprivatizovani portfelj osposobe za novi investicioni ciklus. Danas, ovakva kakva jesu, javna preduzeća nisu u stanju da realizuju ni zamenske investicije u visini godišnje amortizacije.

U prethodnoj godini okončana je privatizacija RTB Bor i PKB-a. Pokrenut je stečaj u Azotari. Na taj način je smanjena lista preduzeća, koja su usled svoje veličine i neuspešnosti, imala negativni efekat na javne finansije. Medjutim još uvek čeka rešenje grupa preduzeća u kojoj je formalno zaposleno 15000 radnika. Forum je zaključio da je izostao napredak u restrukturiranju najvećih javnih preduzeća, sa izuzetkom Železnica, kao i javnih komunalnih preduzeća u većim gradovima.

### **Jačanje efikasnosti i uloge tržišta**

Na Forumu je istaknuto da je Srbiji potreban značajniji napredak u efikasnijoj zaštiti svojine i ugovora, finansijskoj disciplini, ravnopravnosti učesnika na tržištu, smanjenju sive ekonomije. Neophodno je **unaprediti kvalitet institucija**, pri tome ne samo onih koje regulišu tržište već i institucija koje garantuju pravnu sigurnost, zaštitu prava vlasništva i prava poverilaca.

Kada je u pitanju politika zaštite konkurencije, koja je neophodna za jačanje pozitivne uloge tržišta u srpskoj privredi, zaključeno je da je još uvek nizak nivo svesti tržišnih učesnika u vezi sa ovom temom (potcenjivanje antitrust rizika, nizak nivo edukacije, nepostojanje antitrust compliance programa, veliki broj povreda konkurencije posledica neznanja i nehata). Pored toga, nedovoljan je kapacitet sudova da se meritorno bave kompleksnim multidisciplinarnim antitrust slučajevima. Predloženi zakonski okvir, koji je u fazi javne rasprave, donosi nekoliko novina, a to su: pragovi za prijavu koncentracija, relevantni prihod kao osnova za obračun kazne, uvođenje *settlement* formata, predispitni postupak i dr. Istaknuta je važnost efikasnijeg završetka otvorenih postupaka i pažljivijeg filtriranja inicijativa na bazi kojih se pokreće postupak kao i



važnost pedantnog tretiranja eksteritorijalnih koncentracija i razmatranja prostora za korigovanje taksi za prijavu koncentracija.

Za neophodno dalje smanjenje sive ekonomije od posebnog je značaja modernizacija Poreske uprave, koja je u toku. Predstavljeni su planovi i naglašeno je da je ova godina ključna za efekte dosadašnjih preduzetih reformskih koraka (izdvajanje non-core delatnosti van Poreske uprave, smanjenje broja filijala, jačanje savetodavne uloge inspektora, ujednačavanje prakse, jačanje svesti građana o značaju plaćanja poreza), kao i za dalje krupne mere poput unapređenja registara podataka, razmene podataka sa drugim institucijama, jačanje upravljanja rizicima u cilju efikasnije kontrole, uključujući i uvođenje veštačke inteligencije zasnovane na mašinskom učenju i big data analitici.

Razmatrana je i pozicija žena u biznisu, naročito u STEM oblastima, a potpisana je i inicijativa alijanse za rodnu ravnopravnost. Poručeno je da treba da negujemo ispravnu kulturu. Restriktivni stereotipi treba da budu iskorenjeni iz svih oblasti, ne samo STEM zanimanja. Na taj način ćemo sprečiti i žene i muškarce da upadnu u kliše pretpostavke o "rodno odgovarajućim" ulogama. Moramo promovisati činjenicu da ove oblasti mogu otvoriti vrata velikom broju radnih mesta jer imperativ svih nas mora biti izgradnja tržišta u cilju postizanja permanentnog rasta, kao i trajne ekonomske stabilnosti kompanija i pojedinaca.

### **Pametno aktivirati javno-privatna partnerstva: transformacija tržišta u sektoru zdravstva**

Povećavanje i demokratizacija toka informacija dovode i do povećane efikasnosti tržišta zdravstvene zaštite, a time i veće privlačnosti za investitore. Tradicionalno javni sektor, zdravstvena industrija sve više postaje meta privatnog kapitala. Zdravstvena zaštita predstavlja deset odsto BDP-a u našoj zemlji, što je čini jednim od glavnih pokretača privrede. Ovaj potencijal moguće je ostvariti samo uz digitalnu transformaciju zdravstvenog sektora, kao i ljudi koji su u ovom sektoru zaposleni.

### **Sektorski razvoj**

#### *Poljoprivreda*

Zajednička ocena panelista je da je 2018. godina bila relativno uspešna za poljoprivredne proizvođače i prehrambenu industriju, imajući u vidu uslove u kojima su ova dva sektora poslovala. Ocenjeno je da su mere koje preduzima Ministarstvo poljoprivrede šumarstva i vodoprivrede, a koje podrazumevaju dodatnu podršku ovim sektorima (naročito mere definisane Uredbom o podsticajima za investiranje kao i subvencijama u poljoprivredi) korisne i da njihova adekvatna primena može dati pozitivne rezultate. Pored toga, izuzetno pozitivno je primljena najava predsednice Vlade Republike Srbije, a ranije i ministra poljoprivrede, o prioritetima ekonomske politike u kojima je proizvodnja hrane posebno apostrofirana. Pozdravljena je najava ulaganja u projekte irigacije, komasacije i elektrifikacije polja, kao i ulaganja u nove tehnologije, koji se odnose na digitalizaciju poljoprivredne proizvodnje. Uprkos naporima, istaknuto je da su investicije u oblasti proizvodnje i prerade hrane i dalje nedovoljne, što važi za ukupnu stopu formiranja kapitala na nivou države. To se očituje u nižem učešću dodate vrednosti poljoprivrede i proizvodnje i prerade hrane u odnosu na učešće tih delatnosti u ukupnom bruto domaćem proizvodu. Pored toga, opšti je zaključak da je usaglašavanje propisa sa našim najvećim trgovinskim partnerom, EU od suštinskog značaja za povećanje trgovinske razmene. Činjenica je da su poljoprivreda i proizvodnja i prerada hrane jedine

delatnosti sa permanentnim suficitom u spoljnotrgovinskoj razmeni kako sa EU, tako i sa regionom CEFTA. To je posebno važno, budući da višak koji Srbija ostvaruje u spoljnotrgovinskoj razmeni sa zemljama CEFTA značajno doprinosi smanjenju deficita ukupne spoljnotrgovinske robne razmene. S tim u vezi, sve mere koje vode narušavanju režima slobodne trgovine u regionu su ocenjene negativno i kontraproaktivno za ukupan razvoj regiona. Proces preuzimanja i integracije proizvođača i trgovinskih organizacija u regionu se posmatra kao logičan nastavak unapredjenja konkurentnosti kompanija. S tim u vezi preporučeno je intenzivniji rad državnih institucija na usaglašavanju trgovinskih i proizvođačkih uslova i praksi, posebno u tranzitu roba i lakšem i bržem prelasku granica u regionu.

Zbirna ocena je da se izuzetni potencijali koji postoje u oblasti proizvodnje i prerade hrane moraju usmeriti ka proizvodima veće dodate vrednosti, za šta je neophodno povećanje investicija uz korišćenje savremenih tehnologija i pametnih sistema, usaglašavanje politike bezbednosti hrane sa EU, rešavanje problema u tranzitu robe i prekograničnom prometu, a naročito podsticaji ravnomernom regionalom u ruralnom razvoju.

### *Turizam*

Učesnici iz regiona, predstavnici javnog i nevladinog sektora kao i hotelske privrede, saglasni su da u eri globalne konkurencije, region predstavlja najmanju moguću tačku udruživanja, kako marketinških napora, tako i svih drugih ulaganja, pre svega znanja (ljudski kapital), zatim i finansijskih sredstava, realizacije zajedničkih projekata finansiranih iz donatorskih sredstava i dr. Sve zajedno, uključujući i politički konsenzus, je potrebno kako bi se kreirali zajednički turistički proizvodi i turistička ponuda u ovom delu Evrope.

Realizacija regionalnih projekata najlakše može biti podstaknuta kroz saradnju privrede i državnog sektora, uz aktivno učešće nevladinog sektora i pokroviteljstvo međunarodnih organizacija. Privlačenje većeg broja turista mora biti bolje koordinirano, u cilju postizanja sinergetskih efekata upotrebe ograničenih budžeta, kao i podizanja kumulativne atraktivnosti zajedničke ponude. Regionalna saradnja u turizmu se mora promovisati na višem nivou, od čega će privatni sektor Zapadnog Balkana imati višestruku korist.

Razumevanje i zadržavanje turista zahteva zajedničke informatičke alate, ali pre svega otvorenost i spremnost da se kroz zajedničke platforme dele saznanja i informacije.

Postoji nekoliko zajedničkih područja aktivnosti koje mogu ojačati regionalnu saradnju u turizmu: edukacija za napredne marketinške prakse (elektronski servisi i platforme); edukacija kadrova i njihovo dalje usavršavanje (konvencionalno obrazovanje, ali i specializovano obrazovanje turističkih radnika "na terenu"); zajednička promocija (web sajtovi, standardizovane aplikacije, napredni alati poput AR); kreiranje modaliteta za razvoj platforme za redovnu komunikaciju unutar industrije, poput deljenja podataka o klijentima, poslovnim prilikama, i slično.

### *Finansijski sektor*

Konstatovano je da je **bankarska industrija**, koja je bila u epicentru svetske krize, deceniju kasnije u značajno boljem stanju. Na domaćem bankarskom tržištu u toku je konsolidacija (ukrupnjavanje) banaka kroz spajanja i pripajanja, koja će se po svojoj prilici nastaviti i u narednom periodu. Bankarski sektor je sada sa najnižim nivoom nenaplativih kredita od početka krize i spreman je da inicira novi kreditni ciklus. To se

ilustruje stopama rasta kreditne aktivnosti ka privredi, koje su po prvi put od krize iznad 10% godišnje. Da bi se povećale domaće investicije, što je neophodni uslov viših stopa ukupnog rasta, privreda se ne može osloniti samo na sopstvena sredstva. Neophodno je pribavljati eksterne izvore finansiranja. Banke imaju raspoloživu likvidnost i spremne su da podrže novi investicioni ciklus. Nisu zanemarljiva ni razvojna sredstva u kojima kroz razne programe garancija i osiguranja, ali i povoljnijih kreditnih linija za određene kategorije zajoprimaca, učestvuju i međunarodne finansijske institucije. Takođe, treba imati u vidu i raspoložive EU fondove za koje je potrebna prethodna priprema u cilju veće absorpcije od strane domaće privrede.

Konstatovano je da banke treba da nastave svoju stratešku transformaciju u četiri pravca: unapredjenje uskladenosti sa propisima, tehnologijom, upravljanju rizicima i talentima. Četvrta industrijska revolucija menja bankarstvo. Očekuje se da će u narednom periodu doći do još većeg učešća digitalnih usluga i beskontantnog načina plaćanja. Klijenti svoje izbore u digitalizovanom svetu baziraju na emocijama, gde je važnije poverenje nego cena i to je ono gde su banke u prednosti u odnosu na fintek i startup kompanije. Korisničko iskustvo je sve važnije, a iza njega je temeljna automatizacija i robotizacija svih procesa u bankama. Očekuje se da banke u budućnosti pametno koriste informacije koje imaju o klijentima, kako bi omogućile najbolje iskustvo i ponudu u realnom vremenu. Iako je Srbija lider u Evropi u nekim inovacijama (instant plaćanje) i dalje postoje prepreke za razvoj naprednih digitalnih alata i bankarskih usluga. Potrebna je izmena Zakona o deviznom poslovanju. Takođe, poseban izazov za bankarski sektor u budućnosti će biti privlačenje stručnih i talentovanih profesionalaca.

**Osiguranje** je značajan segmet, koji je, uprkos činjenici da je čitav finansijski sektor bankocentričan, sačuvao zdravo jezgro. Razvija se sporo, ali kontinuirano, što ilustruje nivo ukupne premije koja iz godine u godinu raste. Ukupno tržište je u prošloj godini u odnosu na 2017. poraslo za 7,5%. Neživotna osiguranja su pri tome imala brži rast od 8,4%, dok je životno osiguranje raslo po stopi od 4,5%. Na Forumu je istaknut pozitivan primer povećanog broja imovinskog osiguranja i to u gradovima koji su pretrpeli najveću štetu od poplava 2014. godine. Poručeno je, da je u cilju jačanja svesti da osiguranje nije luksuz već potreba, neophodna dodatna edukacija kako prodavaca osiguranja, tako i građana, naročito mladih. Konstatovano je i da na razvijenim tržištima postoji dobro izbalansiran odnos životnih i neživotnih osiguranja. U našoj zemlji, godinama unazad se naglašava postojanje velikog potencijala, ali, zaključak je da je osiguranje neiskorišćeni resurs za privredu i državu. Osiguranje nije trošak, već investicija.

**Tržišta kapitala** je i dalje slabo aktivno. Međutim, u više navrata na Forumu je istaknut značaj budućeg razvoja tržišta kapitala, odnosno, pristupa alternativnim izvorima finansiranja privrede. O ovome je posebno bilo reči na panelu posvećenom uslovima poslovanja na kojem su učestvovali najveći regionalni investitori. Zaključeno je da je za razvoj kompanija važan njihov rad na uvođenju adekvatnog korporativnog upravljanja, kvalitetan menadžment, i na kraju - izlazak na berzu. Međutim, konstatovano je da mali broj kompanija ispunjava uslove za listiranje na lokalnim berzama, kao i za emitovanje korporativnih obveznica.

## Ključne poruke

- Kvalitet rasta kao i stope rasta, koje je Srbija ostvarila u proteklih deset godina, su nedovoljne za brže dostizanje prosečnog standarda EU. Rast bi morao biti na nivou od 5+% godišnje. Pretpostavka robusnih stopa rasta jeste viši nivo ukupnih investicija. Poželjno je da ukupne investicije, sa sadašnjih 19% BDP-a, budu povećane na 25% BDP. Potrebno je podstaći rast domaćih privatnih i javnih kapitalnih investicija.
- Globalne ekonomske i političke prilike su sve složenije, usporava rast kod ključnih partnera što može negativno da se odrazi na srpsku privredu i njen izvoz
- Značajno je očuvanje postigute makroekonomske stabilnosti. Prostor za podsticajnu makroekonomsku politiku je ograničen, te fokus mora biti na ubrzanju strukturnih reformi, ali i na novim politikama koje podstiču ekonomiju znanja
- Oprez u povećanju javne potrošnje! Rast plata u javnom sektoru treba da bude uskladjen sa realnim rastom BDP-a.
- Da bi se povećala produktivnost i podstakao rast domaćih privatnih investicija, u već povoljnim makroekonomskim uslovima niske inflacije i kamatnih stopa, kao i stabilnog kursa, potrebno je novim politikama aktivirati potencijale, odnosno postaviti znanje kao ključni pokretač budućeg privrednog razvoja. Nove politike treba da budu posvećene jačanju ljudskog kapitala, respektujući tehnološke promene i digitalnu transformaciju.
- Demografske projekcije su pesimistične, a stanje nacije opisuje zbunjenost u pogledu identiteta i viška mitova što se odražava na političke i ekonomske odluke.
- Obrazovni sistem kasni u razvoju u odnosu na zahteve vremena. Forum daje podršku aktuelnim reformskim procesima koji su zasnovani na dijalogu svih relevantnih učesnika. Najznačajniji faktor koji utiče na unutarškolska postignuća učenika su nastavnici. Posebnu ulogu u jačanju obrazovnog sistema ima uspostavljanje čvrste veze sa privrednim sektorom.
- Po kvalitetu inovativnih rešenja proizvodi koje kreiraju domaći startapovi su na svetskom nivou, a veliki impuls razvoju ovog segmenta privrede zasnovane na znanju u prethodnom periodu dao je Fond za inovacionu delatnost sa svojim programima. Najveću prepreku većem rastu inovativnih startapova pravi nedostatak „mekih veština“ povezanih sa upravljanjem biznisom, a koje se moraju kombinovati sa inženjerskim da bi se postigao poslovni uspeh. Značajan neiskorišćeni potencijal u pogledu obezbeđivanja tržišta i finansiranja razvoja inovativnih startapa u Srbiji leži i u dijaspori.
- U kreativnim industrijama postoji potencijal da se još više povežu i budu prisutnije u svim drugim granama privrede, jer su u stanju da povećaju konkurentnost tih privrednih sektora, kao i da jačaju imidž Srbije kroz pristup velikom broju ljudi širom sveta.
- Neophodan je još odlučniji i intenzivniji rad na restrukturiranju javnih preduzeća i konačnom završetku privatizacije preostalih velikih preduzeća. Na taj način će se podstaći rast privatnih investicija i podići konkurentnost privrede.
- Sve zemlje Zapadnog Balkana imaju izražen infrastrukturni gap i to predstavlja značajnu prepreku za brzi ekonomski rast i bolju konkurentnost zemalja. Pored ulaganja u fizičku infrastrukturu, za regionalno povezivanje je važno i eliminisanje nefizičkih barijera zbog kojih se značajno uvećavaju transportni troškovi i time smanjuje konkurentnost roba u izvozu. Neophodno je sagledavanje

pojedinačnih potencijala zemalja u regionu Zapadni Balkan, sinergijski pristup sa osnovnim ciljem stvaranja jedinstvenog lanca proizvodnje, snabdevanja i usluga.

- Potrebno je jačanje efikasnosti i uloge tržišta i smanjenje sive ekonomije: Neophodno je unaprediti kvalitet institucija, pri tome ne samo onih koje regulišu tržište već i institucija koje garantuju pravnu sigurnost, zaštitu prava vlasništva i prava poverilaca. Tekuća godina je ključna za efekte reforme Poreske uprave.
- Investicije u oblasti proizvodnje i prerade hrane su i dalje nedovoljne. Pored toga, opšti je zaključak da je usaglašavanje propisa sa našim najvećim trgovinskim partnerom - EU od suštinskog značaja za povećanje trgovinske razmene.
- U eri globalne konkurencije, važno je da se kreiraju zajednički turistički proizvodi i turistička ponuda u ovom delu Evrope: region predstavlja najmanju moguću tačku udruživanja, kako marketinških napora, tako i svih drugih ulaganja (ljudski kapital, finansijska sredstva, zajednički projekti finansirani iz donatorskih sredstava)
- Banke su stabilne, sa najnižim postkriznim nivoom nenaplativih kredita, imaju raspoloživu likvidnost i spremnost da podrže novi investicioni ciklus. Očekuje se nastavak trenda ukрупnjavanja bankarskog tržišta.
- Sektor osiguranja je sačuvao zdravo jezgro, razvija se sporo, ali kontinuirano – nivo ukupne premije iz godine u godinu raste. Potrebno je jačanje svesti da osiguranje nije luksuz već potreba uz neophodnu dodatnu edukaciju prodavaca osiguranja i građana, naročito mladih.

